

Повсякденне життя кримських татар в 20-х рр. ХХ ст.

В першій половині листопада 1920 р. Крим був остаточно зайнятий військами Червоної армії. Протягом року влада знаходилася у руках ревкому та ЧК. Заступник Л. Троцького в Реввійськраді Є. Склянський заявив: "оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко присунемо його до загального революційного рівня Росії"¹. Більшовики почали впроваджувати в життя ті ж самі методи господарювання, котрі вже використовували під час попереднього володарювання на півострові у 1918–1919 рр. Був розв'язаний жорстокий терор проти солдат та офіцерів Білої армії, що залишилися в Криму. Від червоного терору загинуло, за різними підрахунками, від 20 до 150 тис. осіб².

Одночасно з терором по території півострова прокотилися масові реквізиції хлібу та худоби для потреб більшовицьких військ. Грабували не тільки так званих "заможних" (яких на той час на півострові вже практично не залишилося), а всіх, хто мав хоч щось. Дуже характерною є скарга, що надійшла до члена Кримревкому С. Меметова з Бахчисараю: "Дії каральних органів мають шовіністичний характер. Відбуваються арешти без жодного приводу, реквізуються взагалі всі продукти, меблі, одяг та ін."³.

Першим кроком радянської влади в сільському господарстві Криму була націоналізація всієї землі. Після листопада 1920 р. більшовики націоналізували 1 134 маєтки. На їх основі було вирішено створити більше тисячі радгоспів з земельним фондом в 1 млн. десятин⁴. Це фактично позбавляло землі більшу частину орендаторів, адже в Криму близько 40% селян в той час були безземельними. Селянам надали у користування значно меншу частку землі, ніж радгоспам, до того ж строком лише на 1 рік. Мотивувалося це необхідністю вивчення питання про норму наділу. Таке рішення викликало хвилю невдоволення, внаслідок чого кількість радгоспів восени 1921 р. була зменшена до 102 із загальною площею 127 тис. десятин⁵. У листопаді 1921 р. земельні норми були встановлені. Для степової частини Криму норма коливалася від 13 десятин на родину на родючих землях до 40 десятин в присиваській смузі, що була визнана придатною для вівчарства. В передгірській та гірській частинах півострова було встановлено норму земельних наділів відповідно: для садів — 1,4 десятин, виноградників — 1, тютюнових плантацій — 0,7, зрощуваного городу — 0,6 десятин⁶.

Продрозкладка зими 1920–1921 рр. в Криму відрізнялася від продрозкладок, що проводилися в більш ранні часи тим, що тепер вона охоплювала всі без винятку сільськогосподарські продукти. Кримські

партійні діячі, обговоривши рішення Х з'їзду РКП(б), прийняли рішення розпочати введення непу в Криму лише після того, як буде остаточно виконана накладена на селян продрозкладка. В села знову попрямували каральні загони, яким було поставлене заздалегідь непосильне завдання — зібрати 9 млн. пудів хліба (фактично збір 1921 р. становив 2 млн. пудів)⁷.

За вказівкою московського центру з півострова вивозилися всі припаси. Місцева влада упродовж весни 1921 р. намагалася дещо зробити, аби припинити цей грабунок. Так, у постанові по доповіді голови ЦВК Ю. Гавена на безпартійній татарській конференції (травень 1921 р.) зазначалося: "Розслідувати винних у подачі статистичних відомостей про те, що у Криму 9 млн. пудів хліба, в той час як насправді було 2 млн."⁸

Скасована ще в березні 1921 р. продрозкладка в Криму протрималася до червня. Політика ревізій хліба призводила до селянських повстань, які незабаром переросли в масовий повстанський рух. Найбільш активними селянські виступи були в районах Севастополя, Ялти, Балаклави, Алушти, Бахчисарая та Сімферополя. Військові методи боротьби з повстаннями не приносили владі бажаних результатів.

Стан погіршився через безграмотну політику, що запроваджувалася Кримревкомом. Вона ігнорувала місцеві умови і була націлена на подолання кризи шляхом суворих розпоряджень, розстрілів та конфіскацій. Так, наприклад, Кримревком прийняв рішення вилучити у селян-виноградарів 40 тис. відер вина, що призвело до повальної вирубки виноградників по всьому півострову. Наприкінці весни 1921 р. обсяг накладеної на Крим продрозкладки був визначений в розмірі 2 млн. пудів продовольчого хліба, 2,4 млн. пудів. кормових культур, 400 тис. пудів фуражу, 80 тис. голів великої рогатої та іншої худоби⁹.

У більшості селянських господарств після проведених раніше заготівель хліба майже не залишилось, і тому виконати продподаток вони були не в змозі. Це призвело до того, що на півострів знов були надіслані численні продзагони, і хліб вилучався за допомогою старих, офіційно заборонених методів — офіційно скасованої продрозкладки. Заборона на вільне пересування та товарообмін продовжували існувати в Криму щонайменше до осені 1921 р. Одночасно з цим, щоб запобігти "поширенню контрреволюційної загрози", Крим запридали десятки тисяч армійських та чекістських "кадрів", прогодувати яких було просто неможливо.

Вилучення продовольства, при загальному тяжкому стані економіки на півострові (за умови, що 1920 р. в Криму був не дуже врожайним), призвело до того, що у селян не вистачало хліба не тільки на споживання, а й для сіви. Весняний недосів в декількох районах півострова досяг половини всієї ріллі¹⁰. Площа, котру займали засіяні поля, значно скоротилася. На 1917 р. зернові займали площу у 690 тис. дес., у 1921 р.

вона скоротилася на 20% й складала 533 тис. дес. В 1922 р. вона скоротилася ще на 35% — до 320 тис. дес. Озимі та ярові за ці роки зменшилися на 55%, площа зайнята під городні культури, зменшилася на 30%, а під виноградники — на 50%¹¹.

Становище ускладнювалося сильною, небаченою за 50 років, посухою. З засіяних 570 тис. десятин повністю загинуло 420 тис. З посівів, що залишилися, в середньому було зібрано по 4,5 пуда, а в деяких районах Джанкойського та Євпаторійського округів — по 1,2–1,3 пуда з десятини¹².

Ознаки катастрофи, що невідворотно наближалася, окреслилися вже наприкінці 1920 р. Але газетні повідомлення про посуху в деяких районах Криму не привертали уваги з боку властей. Від серпня 1921 р. населення Криму почало голодувати.

13 серпня 1921 р. на засіданні Кримського обкому РКП(б) був створений Комітет допомоги голодуючим (Кримдопгол), якому були надані надзвичайні повноваження. З вересня-жовтня 1921 р. голод став накочуватися на півострів. "Один день страхітливіший за інший, і зараз жменя пшениці дорожче життя людини", — писав очевидець цих подій¹³.

Першою наступ голоду відчула на собі циганська біднота, яка перебивалася випадковими заробітками. Потім надійшла черга татарських селян, які мали мінімальні земельні ділянки, проживали в гірському Криму і майже не вели зернового господарства. В листопаді 1921 р. були зафіксовані перші смертні випадки. В цілому за листопад — грудень 1921 р. голодною смертю загинуло близько 1,5 тис. осіб¹⁴.

Голод тим часом охопив міста та степову частину Криму. Ігнорувати його вже було неможливо. Щоб покращити становище, на півострів почали ввозити хліб з України, але ця допомога була недостатньою. Замість допомоги голодуючим в Криму з осені 1921 р. організували кампанію допомоги голодуючим Поволжя. З Москви до Криму йшли телеграми про необхідність прийняти на півострів голодуючих з території Поволжя, в тому числі татарських дітей¹⁵. Тобто, московський уряд намагався додати до місцевих голодуючих нових, з Поволжя.

Центр, спираючись на завищені кримською владою дані щодо кількості наявного в Криму продовольства в 1920 р., відмовлявся визнати республіку голодуючим районом. Звернення кримчан в ЦК, Допгол, ВЦВК та інші столичні інстанції, починаючи з листопада 1921 р., залишалися безрезультатними: крики про допомогу тонули у бюрократичному болоті державних установ. Уповноважений Кримдопгола в Москві К. Сорін доповідав: "...Я відразу ж наштовхнувся на ряд перешкод з боку Держплану, ЦСУ, Наркомпроду, Наркомзему, які, кожний зокрема, мали зовсім різноманітні відомості про становище в Криму"¹⁶. Нарешті, 26 грудня 1921 р. Кримський обком офіційно звернувся в центр по допомогу. Але

звернення центр залишив без відповіді.

4 січня 1922 р. Севастопольський, Ялтинський та Джанкойський округи офіційно були визнані неврожайними. Але тільки 16 лютого, коли від голоду вже померли тисячі людей, президія ВЦВК ухвалила: "Віднести усю територію Кримської РСР до числа областей, визнаних голодуючими, зі всіма наслідками, що з цього випливають"¹⁷. Цей факт цікавий ще й тим, що у цей час вже існувало негласне рішення політбюро ЦК РКП(б) про припинення приймання всіх заяв щодо визнання деяких територій країни голодуючими¹⁸. Це дозволяє зрозуміти, який жахливий був стан в тодішньому Криму, якщо радянський орган влади був змушений офіційно порушити цю таємну настанову.

Президія Кримського ЦВКу, враховуючи екстремальність ситуації, з власної ініціативи ще 1 грудня 1921 р. створила Кримдопгол (з 19 жовтня 1922 р. по серпень 1923 р. — Наслідгол). Першим головою Допголу став секретар областкому РКП(б) А. Ізраїлович. З середини лютого 1922 р. комісію очолював Ю. Гавен. Її склад постійно розширювався, в тому числі й за рахунок кримських татар (включаючи таких відомих діячів як Б. Чобан-Заде, С. Меметов, У. Ібраїмов). Допголу підпорядковувалися окружні та районні помголи. В селах функціонували комітети взаємодопомоги, які витягли на собі весь тягар перших місяців голоду.

З січня по квітень 1922 р. географія голодування різко розширилася, а кількість смертей — стрімко зросла. За січень померло 8 тис. осіб, в лютому голодувало 302 тис., померло 14 413 (4,7%), в березні відповідно — 379 тис. (20 тис. — 2,8%), в квітні — 377 тис. (12 753 — 3,4%). Кількість голодуючих складала 53% населення Криму¹⁹.

Пік голоду — березень 1922 р. Це — найбільш страхітливий місяць для Криму, коли основна маса голодуючих була залишена напризволяще. Під час проведення Кримської економічної наради в квітні 1922 р. один з доповідачів зазначив: "Стадія ця відрізняється повним розкладанням всіх моральних підвалин та установлених законів людського гуртожитку: йдуть повсюдно грабування, крадіжки, вбивства та шахрайство. Бандитизм, як один з супутників голоду, дійшов до вищої точки свого розвитку"²⁰.

Статистику тих років, за всієї сумлінності службовців, не можна вважати досконалою. У документах зустрічаються розходження у цифрах щодо кількості голодуючих. В травні голодувало від 360 до 500 тис. осіб. 12 травня 1922 р. за підписом Ю. Гавена та голови татарської безпартійної конференції О. Дерен-Айерли до Азербайджанської РНК була відправлена телеграма, в якій, між іншим, зазначалося: "В Криму голодує більше 400 тис. чол[овік], тобто більше 60% всього кримського населення. Від голоду загинуло вже близько 75 тис. чол[овік], в тому числі більше 50 тис. татар. Понад одна п'ята всього татарського населення загинула від

голоду"²¹. До серпня 1922 р. чисельність померлих досягла 86 тис. осіб²². Найбільше постраждали: весь Ялтинський округ, райони — Євпаторійський, Судакський, Карасубазарський, Коккозький, Бахчисарайський та Балаклавський, де голодувало майже все населення.

Наркомпрод РСФРР визначив в голодному 1922 р. продподаток для Криму в розмірі 1,2 млн. пудів, причому заборонив засівати поля до його внесення. Наркомпрод Криму висловив протест, адресуючи його ЦК РКП(б): "...У тяжкому стані Криму та небезпеці використання до нього тиску щоб то не стало переконалися і член Президії Допголу ВЦВК тов. Белкін і тов. Калінін, який тут знаходився. Накреслені... 800 тис. пуд[ів] до 15 вересня були вилучені, причому ніякої необхідності застосовувати яку б то не було "активність" не було... Вважаємо, що докори, що надсилає нам ЦК, нас не стосуються"²³. Заборона засіву призвела до того, що у 1922 р. посівна площа на півострові скоротилася до 250 тис. десятин, що складало лише 26,4% посіву 1916 р.²⁴

Літо 1922 р. теж було посушливим. До жорстоких погодних умов ще додалось й інше лихо — сарана, яка з'їла значну частину врожаю, що залишався. Валовий врожай зернових визначався у 8 млн. пудів хліба, а потреби Криму тим часом обчислювалися у 12,5 млн. пудів²⁵.

Голод спричинив небачене раніше явище — канібалізм. Жахливий стан, в якому перебувало населення Криму, відображають документи того часу: "Жахи голоду починають набувати страхітливих форм. Людоїдство стає звичайним явищем: в Бахчисарі родина циган зарізала чотирьох дітей і з м'яса зварила суп. Цигани арештовані, і суп з м'ясом доставлений до міліції. В Севастополі на ринку валяються трупи, причому, міліція відмовляється їх прибирати... В Карасубазарі реєструється 25–30 смертельних випадків щодобово. Діяльність компомголу проявляється слабо. Але, коли в містах помітні деякі ознаки допомоги, то в селах голодуючі залишені абсолютно напризволяще"²⁶.

"Кожного дня зведення з місць свідчать про людоїдство. В Карасубазарі знову виявлено людоїдство. Мати зарізала своє 6-річне дитя, зварила його і почала їсти разом зі своєю 12-річною донькою. Жінка була арештована і на допиті в міліції загубила розум. Після відправки її до лікарні вона скінчалася. Місцевий Допгол через відсутність продовольчих ресурсів не в змозі дати голодуючим можливість існувати хоча б у напівголодному стані, наслідком чого є людоїдство і вживання у їжу падли. Весь день на ринку відбувається полювання на собак, які зашли сюди... Голодні маси у більшому відсотку живляться волів'ячою та овечою шкірою, також забираючи з шкіряних заводів покидьки, що вже були в обробці та у вапні. Лікарні переповнені голодуючими, які вмирають від виснаження"²⁷.

"Фунт хліба в Алупці коштує до 160 тис. руб. Всі жахи Поволжя мають місце в Криму: цілком з'їдені вся худоба та коні, сільське населення кидає свої помешкання та йде до міст, відсоток смертності прогресивно зростає. По шосейним дорогам Севастополь — Сімферополь — Євпаторія, в містах, на вулицях та біля вокзалів, лежать трупи... та покинуті матерями діти. Гурти жебраків ходять по селах, благаючи їжі. Люди, у яких ще є якесь майно, бажають обміняти його на їжу на будь-яких умовах"²⁸.

Як зазначалось в інформаційних довідках Державного політичного управління голод сприяв поширенню злочинств та опозиційних настроїв і виступів: "Продовольче становище погіршується, викликаючи крайнє збудження проти Радянської влади у широких мас населення. З'являється маса жебраків, переважно дітей. До неабияких розмірів розгорнулися крадіжки. Були спроби пограбування складів з продовольством. Поширюються прокламації Махна, що закликають до погрому складів, що справляють ще більш збуджуючий вплив на населення. Ціни зростають, населення споживає падло, кішок та ін. Комітети допомоги занадто слабкі, щоб пом'якшити гостроту становища. Скорочення штатів викликає ворожий настрій по відношенню до Радянської влади з боку звільнених, які приречені на голодування. В містах та селах зростають проституція та крадіжки. На ґрунті голоду поширюються епідемії. Голод поширюється, виграючи щодобово сотні та тисячі жертв. Лише в одному Карасубазарському районі смертність перевищує 100 чол[овік] на добу. Збільшуються випадки людодства. На вулицях лежать померлі та вмираючі. З ринків зникають продукти. Підприємства майже не працюють"²⁹.

Голод завдав страшного удару по кримськотатарському населенню. Врешті-решт, це викликало занепокоєння у радянському наркоматі в справах національностей. Навесні 1922 р. його представник прямо заявив про необхідність запобігти "загибелі цілої нації"³⁰.

Серед тих, хто особливо постраждав від голодомору, була інтелігенція. Сільські вчителі, які не перебували на державному постачанні мали існувати за рахунок селянського самообкладення, що фактично припинилося. В такому же стані опинилась і міська інтелігенція. Допгол відмовляв їй в її благаннях, посилаючись на РНК, але уряд не допомагав. Так, в архівах Криму зберігається документ від 7 червня 1922 р., який свідчить про те, що археологи та музейні працівники півострова вмирали від голоду — в Севастополі й Керчі померло 15 осіб, а 4 наблизилися до смерті. Аналогічна картина була в Бахчисараї та Євпаторії³¹, де медперсонал, який отримував пайки менші, ніж їх пацієнти, розкрадав дитячі пайки в лікарнях.

Навесні 1922 р. Крим опинився перед небезпекою повного розпаду суспільних зв'язків. Вся надія була на допомогу Кримдопголу. Спочатку

його робота була хаотичною та малопродуктивною: не вистачало а ні засобів, а ні досвіду, а ні зв'язків. Позитивні зрушення намітились на початку квітня 1922 р.

4 березня 1922 року сесія Кримського ЦВК ухвалила: негайно вилучити всі непотрібні для богослужіння цінності "з церков, синагог, монастирів і т.п. з негайною їхньою реалізацією на продукти харчування"³². 19 квітня 1922 р. Кримський обласний комітет одержав секретну вказівку ЦК РКП(б) за підписом секретаря ЦК В. Молотова (від 22 березня 1922 р.) про вилучення церковних цінностей, що викривала справжню ціль цієї кампанії — підірвати матеріальну базу церкви ті її авторитет серед віруючих, а також внести розбрат серед священників. У шифрованій телеграмі — постанові ЦК РКП(б), зокрема, говорилося: "...Внести розкол у духовництво, проявляючи в цьому відношенні рішучу ініціативу й узявши під захист державної влади тільки тих священників, які відкрито виступають на користь вилучення"³³.

Але церква щиро бажала допомагати голодуючим. Багато священників докладали значних зусиль для того, щоб хоч якось полегшити становище голодуючих. Одна церковна община Сімферополя (церква Скорботної Матері) здала на користь голодуючих 19 фунтів срібла, 35 золотників золота і близько 4 млн. руб.³⁴

Цінності та твори мистецтва вилучалися й у залишених власниками віллах і палацах. Зокрема, на південному березі Криму було вивезено коштовностей на загальну суму 8 млн. 991 тис. золотих довоєнних рублів. Через Кримський ЦВК Допгол вони реалізовувалися на внутрішніх і зовнішніх ринках, а на одержані кошти для населення півострова закупувалися хліб та інші продукти харчування³⁵.

Для забезпечення Криму продовольством було прикріплено низку врожайних губерній, зокрема, Кременчуцьку губернію УСРР. Звідти навесні 1922 р. на півострів було завезено три ешелони продовольства³⁶. В усіх містах та сільських районах почали відкриватися їдальні. Український Червоний Хрест з 15 лютого по травень 1922 р. розподілив в Криму 762 тис. продовольчих пайків³⁷.

Наступного, 1923 р. погодні умови були більш сприятливі, але врожай вразили гризуни, які знищили 2,5 млн. пудів зерна³⁸. Тому й у 1923 р. Криму надавалася значна продовольча допомога як Україною та РСФРР, так і низкою закордонних організацій, особливо Американською адміністрацією допомоги (АРА). У 1923 р. АРА відкрила в Криму більше 700 їдалень.

Окрім АРА Криму допомагали Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим в Радянській Росії (Міжробдоп), єврейський "Джойнт", місія Фрїтгофа Нансена, американські квакери, німецькі меноніти, закордонні татарські та мусульманські благодійні товариства тощо.

Голод 1921–1922 рр. призвів до жахливих наслідків. За час з 1 травня 1921 р. по 1 січня 1923 р. на півострові значно скоротилося поголів'я худоби: коней — на 72%, великої рогатої худоби — на 62%, овець — на 70%, свиней — на 92%, кіз — на 81%³⁹.

Кількість мешканців сіл Криму зменшилася на 76,6 тис. осіб, а міст — на 75,5 тис. осіб. Коли в квітні 1921 р. в Криму був проведений загальний перепис населення, на півострові мешкало 719 тис. 513 осіб. Через два роки, за даними Кримського статистичного відділу, чисельність населення півострова дорівнювала 569 тис. осіб, тобто, згідно офіційної статистики, в Криму стало на 150 тис. осіб менше⁴⁰. Фактична кількість тих, хто загинув від голоду, була значно більшою. Часто-густо від голоду вмирали цілими селищами. Майже 66% тих, хто загинув від голоду, склали кримські татари, серед яких переважали мешканці сіл⁴¹. У Карасубазарі чисельність мешканців зменшилася на 48%, в Старому Криму — на 40,9%, в Феодосії — на 35,7%, в Суздальському районі — на 36%; багато сіл гірського Криму вимерли зовсім⁴².

Боротьба з недородом продовжувалась на півострові й протягом 1924 р. 17 липня 1924 р. голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов надіслав до Москви офіційного листа, в якому, між іншим, зазначав: "Навіть для задоволення найбільш потрібних нужд сільськогосподарського населення не вистачає 1,5 млн. пудів зерна. В дійсності ж дефіцит є набагато вищим. ...При такому стані речей не підлягає жодному сумніву, що Кримська АСРР прогодуватися власним хлібом в поточному році не матиме жодної можливості"⁴³.

Політичне та суспільне життя півострову (раніш більш ніж бурхливе) майже зовсім завмерло. Були розігнані профспілки, зникли політичні партії. Вже через 10 діб після зайняття Криму військами Червоної армії керівництво кримськотатарської партії "Міллі-Фірка", звернулося до нової влади з проханням легалізації, причому мова у листі йшла лише про надання їй права вести культурно-просвітницьку роботу. Але більшовики відмовилися ділитися владою з будь-ким. Обком партії вирішив, що Міллі-Фірка є "непотрібний ворожий елемент" і з цією партією треба боротися будь-якими засобами для остаточної її ліквідації.

Разом з тим було вирішено, що ідеологічне виховання татар є одним з найважливіших напрямків політичної діяльності більшовицької партії. В офіційному органі Кримського обкому та ревкому газеті "Красный Крым" зазначалося: "Серед татарського населення повинна вестися найінтенсивніша й енергійна робота для підняття культурного, політичного рівня й пробудження класового самосвідомості". Це було визнано першочерговим завданням, адже "татарська інтелігенція в будівництві нового життя не брала жодної участі"⁴⁴.

В травні 1921 р. на півострові була проведена обласна нарада татар-комуністів з питань національного будівництва. Її делегати висунули вимоги щодо надання татарській мові (також як і російській) статусу державної мови, про введення татарського населення до лав управлінського апарату, про відкриття татарських шкіл і бібліотек. Через деякий час в газеті "Красный Крым" з'явилася досить красномовна стаття про "признання татар корінним народом Криму" та необхідність проведення "татаризації державного апарату й надання рівного статусу двом мовам — російській і татарській"⁴⁵. Таким чином, завдання татаризації (як частини загального процесу коренізації) було поставлене в Криму майже на два роки раніше офіційного рішення більшовицької партії, затвердженого XII з'їздом ВКП(б) навесні 1923 р.* Й це не були лише декларації. Вже наприкінці 1921 р. в Криму більшовики всіляко сприяли залученню місцевих татар до складу партійного радянського та державного апарату⁴⁶.

З часу створення в Криму Кримської АСРР цей процес набув поширення. 10 лютого 1922 р. ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписами голови КримЦВК Ю. Гавена та голови РНК С. Саїд-Галієва "Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки". Згідно цього наказу діловодство по всіх установах республіки мало переводитись на татарську мову, котра набула статус офіційної. При КримЦВК було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату в складі Ю. Гавена (голова), І. Фірдевса, С. Меметова, Б. Чабан-Заде та О. Дерен-Айерли. Саме на неї було покладено всю роботу з розробки та підготовки матеріалів, пов'язаних з питанням татаризації⁴⁷. Проте, не зважаючи на офіційно проголошене переведення всього діловодства республіки на татарську мову, у цієї же постанові суворо заборонялося — "у зв'язку з неможливістю встановлення контролю" — ведення на ній будь-яких телефонних розмов⁴⁸.

Після виходу у світ цього наказу уряд Кримської АСРР розгорнув "роботу серед татарського населення". При обкомі РКП(б) був створений спеціальний підрозділ по роботі серед національних меншостей, який

* В 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) в ухваленій резолюції з національного питання було офіційно проголошено необхідність проведення в національних республіках політики коренізації, тобто забезпечення в них пріоритету національних мов, широкого використання їх у діловодстві всіх радянських установ, засобах масової інформації, культурно-просвітницьких установах, першочергового висування на керівні посади осіб корінної національності, які вільно володіли своєю рідною мовою (Див.: Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 691–697). Ця міра розглядалася як один з головних політичних засобів для залучення національних меншостей різних національних регіонів країни (передовсім це стосувалося селян) на бік радянської влади.

серед інших мав і татарську секцію. Незабаром татсекція була перетворена в татарське бюро на правах самостійного відділу. При Кримському відділі народної освіти була заснована спеціальна колегія по роботі серед татар, що входила до секції по роботі серед інших національних меншостей.

Всі національності, котрі мешкали в Криму, залучалися до праці в "радянському, господарському та культурному будівництві". Так, в складі сільських рад у 1922 р. із загальної кількості в 1 485 депутатів частка татар дорівнювала 535 (36%) осіб, тоді як росіян та українців було 519 осіб (34,9%) та 431 депутат (29,0%) належав до "інших національностей". У складі окружних виконавчих комітетів з 135 членів татар було 34 особи (25,2%), а росіян та українців нараховувалося 86 (63,7%), до інших національностей належало 15 (11,1%)⁴⁹.

По всьому Криму створювалися школи з навчанням для татар рідною мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільша увага приділялась культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. Так, тільки у 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеню, де навчання проводилося на татарській мові. Створювалися спеціальні татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарській, мистецько-промисловий та ін.). Татарська молодь посилалася навчатися до рабфаків та вузів.

Кримським татарам були надані значні привілеї щодо інших національностей, що мешкали в Криму. Їх мова, поряд з російською, стала в Кримській АСРР державною. Асигнування на культурну роботу для татарського населення відповідно виокремлювалися більші, ніж для інших національностей. Суворо впроваджувалися до життя заходи, спрямовані до включення татар до державного апарату, тобто встановлювався обов'язковий мінімум робітників-татар для районних та республіканських радянських органів. Так, як правило, на посаду голови Кримського ЦВК та голови раднаркому висувалися робітники з кримських татар.

Щоб "якнайповніше" залучити на свій бік татар, більшовицька партія друкувала газети на татарській мові. Так, на початку 20-х років на півострові почали виходити татарськомовні "Новий світ" ("Яні Дун'я") та "Юна сила"⁵⁰.

Незважаючи на ці заходи, до кінця 1923 р. коренізація на півострові не набула очікуваного урядом поширення. Цьому перешкоджала низка причин, основними серед яких були голод та перебування на посаді голови раднаркому на півострові С. Саїд-Галієва.

Казанській татарин С. Саїд-Галієв був надісланий на заміщення посади голови раднаркому в новоствореній республіці з Уфи згідно рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р. Після заняття цієї посади Саїд-Галієв розпочав масово викликати та переводити до Криму "власних"

людей, більшість з яких складала саме казанські татари. Через короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася сварка між місцевими, кримськими, татарами та "пришлыми", казанськими. Сучасник тих подій І. Фірдеве, згадуючи ці події, зазначав: "Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Я гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, він сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало вирішив кризу в складі кримського уряду й через це отримав досить велику авторитетність та популярність як серед партійних, так і безпартійних місцевих працівників, й передовсім татар. Це призначення Саїд-Галієва, яке відбулося передовсім завдяки гри історичної хроніки — Саїд-Галієв був забалотований в Татарській республіці як раз в той момент, коли однорідна по своєму внутрішньому складу політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце. Внутрішньо це призначення таїло в собі ті ж саме конфлікти, котрі відбувалися й при Акулові. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. З першої доби приїзду Саїд-Галієва, місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу після призначення Саїд-Галієв став притискувати місцеві кадри й тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати багато. Поляков та Єфремов, які намагалися стримувати його, через зусилля Саїд-Галієва були відізнаними ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогрішимість. Тож справи в республіці погіршувалися не по днях, а по годинах"⁵¹.

Подібне ставлення невдовзі призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою "відізнати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників"⁵².

Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху, в Москві було ухвалене рішення задовольнити вимоги кримських татарських працівників. Тому в 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники "корінної" нації. Головою КримЦВК став Велі Ібраїмов, а головою раднаркому Осман Дерен-Айерли. Проте, незважаючи на ці поступки, основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Крім того представник цієї ж національності займав й досить впливову посаду керівника ДПУ-НКВД.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до поживлення процесу коренізації. Тепер вона охопила всі сфери суспільного й культурного життя півострову (але більшою мірою це

стосувалося галузі освіти). Це пояснювалося передовсім, з одного боку, намаганням залучити на свій бік значну масу населення, охоплюючи його ідеологією "марксизму-ленінізму", а з іншого боку, прагненням підвищити завдяки зростанню освіти населення півострова суспільної продуктивності праці. Окрім цього був ще один, зовнішній дуже важливий стимул — намагання випередити прогресивні культурні зміни в кемалістській Туреччині. В 20-ті рр. було розгорнуто негласне змагання між Кримською АСРР (й іншими тюркськими радянськими республіками) й Туреччиною.

Вже в лютому 1924 р. Татарбюро й Татсекція при кримському обкомі приймає новий план роботи, в якому були накреслені основні напрямки по яких повинна була йти так звана робота серед татар Криму: "партійна робота серед татар, робота серед молоді, робота в селах, робота в кооперативах, агітаційно-пропагандистська робота, політпросвітна робота, народна освіта, радянське будівництво, видавнича діяльність та друк на татарській мові"⁵³. В червні 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було ухвалене рішення про заборону "скорочення мережі шкіл національних меншостей". Зокрема, щодо татар було запропоновано взяти більш твердий курс на всемірне збереження татарських шкіл першого ступеня та відкриття в кожному окрузі не менш ніж по однієї татарській школі другого ступеню. Передбачалося посилити видання татарських підручників⁵⁴.

Ці кроки невдовзі призвели до визначних результатів. Якщо в 1923 р. в Криму було 20 татарських шкіл (за повної відсутності в них підручників на татарській мові)⁵⁵, то на кінець 1927 р. — вже 360 шкіл першого ступеню (41% від загальної кількості)⁵⁶. Разом з тим, татарських шкіл другого ступеню налічувалося лише 14, або 25,4% від їх загальної кількості⁵⁷. Відкривалися середні технічні навчальні заклади — технікуми. В травні 1928 р. міністр просвіти Мамут Недім зазначав, що в Кримській АСРР діяли наступні технікуми: татарський педагогічний, татарський фельдшерсько-акушерський, технікум південних культур (тобто сільськогосподарський), окрім них в Бахчисараї діяло училище кустарної промисловості. Крім того при Кримському педагогічному інституті було відкрито татарське відділення (факультет). З загальної кількості тих, хто навчався на ньому половину складали татари⁵⁸.

Проте, незважаючи на поширення мережі татарських шкіл, виходячи з архівних даних можна зробити висновок, що коренізація в Криму більшою мірою зачіпила початкову освіту. Ці висновки можна зробити з таких цифр: наприкінці 1926 р. в початкових школах працювало 623 російських й 412 татарських вчителів. В школах другого ступеню пропорція була протилежною: російських вчителів було 604,

татарських — 96, німецьких — 49. З всього кримського вчителства вищу освіту мали 340 росіян й лише 15 татар⁵⁹.

Слід зазначити, що вчителі татарських шкіл (як і ті, хто в них навчався) мали величезні матеріальні труднощі та підпадали під дискримінацію за національною ознакою. На загальних зборах робітників просвіти Сімферополя, які відбувалися в жовтні 1929 р., було наведено багато фактів, що підтверджували це. Так, один з доповідачем зазначив, що "студенти татарського відділення педінституту отримують стипендію в 20 руб., в той час як всі інші — 30 руб. За шість років педінститут випустив двох татар-педагогів для Криму, корінне населення якого татари". Інший оратор привів ще більш сумні цифри: "в татарській опитній школі навчається 200 дітей, вони голодують, мешкаючи на 9 руб. в місяць... В Джанкої татарська семирічка знаходиться у моторошному стані"⁶⁰. Тогочасний нарком освіти У. Баліч відкрито жалівся на це: "...Ми бачимо зменшення витрат на народну освіту протягом останніх трьох років. Матеріальний стан вчителів досить важкий, їх зарплатня не відповідає самим елементарним вимогам"⁶¹.

Крім того, можна відзначити й такий факт: за постійного зростання мережі навчальних закладів, повільного (проте сталого) зростання кількості середніх шкіл, вища освіта в Криму мала жалюгідний стан. Після закінчення громадянської війни, Таврійській інститут був майже повністю розгромлений. Були впроваджені класові "чистки" професури та студентства, ліквідовувалися окремі факультети (наприклад, історико-філологічний та медичний). Після декількох реорганізацій університет перетворився на педагогічний інститут другорозрядного значення. Якщо раніше його ректорами були видатні вчені, академіки й професори, то в середині 20-х років ним стали керувати партійні призначенці, які мали переважно початкову освіту. В 1926 р. кримським обкомом РКП(б) була ухвалена резолюція по звіту ректора, в якому, між іншим, підкреслювалося, що "кримський педін (педагогічний інститут. — *авт.*) — єдиний на території Криму вищий учбовий засіб..., але у студентів та викладачів немає впевненості в тому, що його існування буде довгим... Відділення сходознавства, котре має для Криму досить важливе значення, знаходиться у важкому стані". У постанові резолюції вимагалось "зупинити відтік татарських студентів з інституту"⁶². В іншому документі, виданому кримським обкомом, "побіг студентів" з кримського педінституту пояснювався їх важким матеріальним станом⁶³. Наступного, 1927 р., кримський обком з сумом зазначав, що серед студентів педагогічного інституту є "різке переважання двох національностей — росіян та євреїв. Татар же тут всього 6,5% від загальної кількості"⁶⁴. За даними Центрального статистичного управління

Криму на 1 січня 1925 р. Кримський університет у складі двох факультетів (педагогічного та медичного) налічував 941 студента, з яких євреї склали 49%, росіяни та українці — 37,3%, татари 4,2%⁶⁵. Тобто можна сміливо говорити, що зазначена в урядових документах квота для татар в 25% тих, хто навчався, не виконувалася.

Період до січня 1928 р., коли за сфабрикованим звинуваченням був заарештований голова КримЦВК Вели Ібраїмов, можна сміливо назвати періодом коренізації під проводом місцевої інтелігенції. Кримськотатарська інтелігенція, серед якої переважало місцеве вчительство, незважаючи на величезний вплив на корінне населення, була не чисельною. За підрахунками Д. Урсу її кількість становила близько половини відсотку від чисельності мешканців Криму⁶⁶.

Більшовики шукали підтримки з боку кримськотатарської інтелігенції. В таємному зведенні НКВД початку 20-х років зазначалося, що вона "сильна тим, що зберігає у своїх руках освіту на татарській й турецькій мовах, історичні та національні тенденції... Вся народна освіта всіх галузей знаходиться в її руках"⁶⁷. Партійне керівництво через своїх таємних агентів дуже прискіпливо слідкувало за настроями в середовищі кримськотатарської інтелігенції, намагаючись внести до її кола розкол й залучаючи до сфери власного впливу. В резолюції обласної наради агітпропів "Про роботу серед інтелігенції" (1927 р.) вказувалося на наявність у середовищі кримськотатарської інтелігенції двох основних груп. Перша — тісно пов'язана з масами селянства, брала активну участь в просвітницькій роботі, але "...через історичні та інші умови проводила вузько національну політику". Інша — котра "вросла в революцію, відмежувалася від вузького націоналізму, але недостатньо зв'язана з масами"⁶⁸.

До першої групи належала більша частина так званої "старої" кримської інтелігенції (до якої можна віднести таких видатних діячів революційних подій 1917–1920 рр. як С.-А. Айвазов, Х. Чапчакчі, О. Акчокракли, У. Боданінський, Б. Чобан-Заде, А. Озенбашли, А. Одобаш та ін.), котра користувалася величезним авторитетом серед селян, хоча й без особливого завзяття, але підтримала основні заходи радянської влади й не робила жодних намагань боротися з нею. Друга група, до якої входили більшою мірою вихованці "прорадянської системи" (М. Кубаєв, Мамут Недім, С. Ібраїмов, В. Полях, І. Тархан, М. Дагаєв, О. Іслямов, А. Аблямітов та ін.), складалася переважно з членів РКП(б) та комсомольців. Проте цей прошарок не був широким, адже з 16 тис. місцевих членів РКП(б) татар було лише 2,2 тис.⁶⁹, з яких до інтелігенції можна зарахувати лише незначну частину. Їх вплив був досить малим й окреслювався лише офіційними, формальними функціями.

Не набагато кращими були показники коренізації радянського апарату. Так, за даними ЦСУ, на 1924 р. в апараті наркомзему та юстиції татар було лише 3%⁷⁰. В апараті сільрад в цей час налічувалося 610 татар⁷¹. Дещо кращим було становище в наркоматі освіти, який очолював У. Баліч, якій натхненно й старанно виконував поставлений курс на коренізацію радянського апарату (за що невдовзі й був репресований як націоналіст). Завдяки його зусиллям в центральному апараті працювало 7 татар (20%), з 15 завідуючих районо 8 також було татарської національності⁷².

Дещо по-іншому виглядають цифри коренізації в 1925–1927 рр. Так, наприклад, у документі, якій був підготовлений кримським обкомом для звіту в ЦК РКП(б) наводилися такі показники. У 1925 р. у складі КримЦВК татар було 40%, раднаркомі — 31,57%, обкомі — 27,58%, комісії партійного контролю при обкомі — 10,71%, складі райвиконкомів — 20%, раді профспілок — 10,93%, складі сільрад — 39,7%, серед голів сільрад — 37,76%, серед складу правління кримських відділів — 9,8%, складі фабрично-заводських комітетів — 4,03%, у складі РКП(б) — 16,39%, у складі всіх профспілок — 4,34%⁷³.

Підсумки п'яти років коренізації були підбиті у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду рад. В розділі "Коренізація радянського апарату" зазначалося: "Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була ухвалена постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат... Згідно з даними на 1 березня 1928 р. з майже 20 тис. службовців росіяни становлять 59%, татари — 10,9%, українці — 6,3%, євреї — 11%"⁷⁴.

Проте протягом 20-х років разом з реальним підвищенням питомої ваги кадрів татарської національності, траплялися випадки, коли голови сільрад чи міськрад, намагалися підвищити відсоток татар у складі установи шляхом зараховування до власного штату слюсарів чи прибиральниць татарської національності. В апараті наркомату охорони здоров'я, окрім наркома, інших татар не було. В поліграфтресті в апараті з 33 осіб було три татарина — пожежник, кур'єр та ученик. З 22 співробітників центральної бібліотеки був лише один татарин⁷⁵. У складі райвиконкомів Криму в середині 20-х років досить часто можна побачити татар, які у штатних відомостях були зазначені як водій, прибиральниця, слюсар чи столяр⁷⁶.

Конфлікти в середовищі кримської партійної організації відбувалися протягом 20-х років. Невдовзі після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та "групою Саїд-Галієва" розпочалися нові чвари, які відбувалися вже в інший "забарвленості". В травні 1924 р. в Криму відбулася ІХ обласна конференція РКП(б). Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій, але вже проти "троцькістів".

Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А. Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б), в якій зазначав, що ХІІІ конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний уклін від марксизму та ревізію ленінізму. Але, за його думкою, в Криму продовжували існувати троцькісти, які проводили свої "злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії". Тому він закликав делегатів конференції "забезпечити єдність дій обласної партійної організації"⁷⁷.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила "проводити непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртовувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б)". Замість "троцькіста" М. Уфімцева, який підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування та заперечував аграрним та етнічним "реформам" центрального керівництва, новим секретарем кримського обласного комітету було призначено "вірного ленінця", секретаря севастопольського райкому І. Носова⁷⁸, який продовжив роботу по "викоріненню" в межах півострову з лав партійної організації та з радянських органів всіх "опозиціонерів".

Велике значення в подальшому "приборканні" опозиції відіграв так званий "ленінський набір". Одразу ж після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно з робітників), які "розбавили" "стару ленінську гвардію", тобто, тих, хто прийшов до влади в часи революцій та громадянської війни. Тепер, на зміну тим, хто мав власні погляди на події як тих часів, що вже минули, так й на події сьогодення, прийшли нові люди, які дивилися на тих "героїв революції та громадянської війни", які перемогли в боротьбі за владу в Кремлі, як на богів, котрі в своїй роботі не можуть робити жодної помилки, й рішення яких є "істиною в останній інстанції". Представники "старої гвардії" виявилися кремлівській владі непотрібні й небезпечні. Натомість, нова генерація не становила загрози.

В 1927 р. відбувся ще один, так званий "жовтневий призов" до лав ВКП(б). Партія знов поповнилася новими кадрами, вже "вірні вихованими", а відсоток "старої гвардії" в лавах кримської партійної організації зазнав суттєвого зменшення. Перевагу при здійсненні цього набору надавали "робітникам від верстата" та "селянам від сохи". Таким чином, здійснювався курс на підвищення відсотка в партії робітників та селян за рахунок зменшення відсотка службовців та інтелігенції у лавах партії. Процеси, що відбувалися в центрі, мали свій відголосок на окраїнах, зокрема в Криму.

До політичних проблем в Криму, пов'язаних з конфліктами всередині кримського керівництва та між ним та центральним керівництвом, додалися ще конфлікти з нетатарськими національними організаціями, що

існували на території Кримського півострову. Передовсім — з представниками КомЗЕТу.

Під час голоду початку 20-х років на допомогу тим, хто голодував в Україні та Росії прийшло багато міжнародних організацій, в тому числі єврейська благочинна організація "Джойнт", яка асигнувала значні кошти для земельного облаштування єврейської громадськості. У 1922 р. "Джойнт" запропонував радянському уряду величезні кошти на впровадження до життя ідеї єврейської колонізації малозаселених територій на півдні України й Північному Криму.

В листопаді 1923 р. голова Центральної єврейської секції при ЦК РКП(б) А. Брагін надіслав записку в Президію ВЦВК та РНК, в якій обґрунтував доцільність єврейської землеробської колонізації північного Криму, степної частини України, Чорноморського узбережжя до кордону з Абхазією — на територіях, котрі знаходилися біля традиційних міст єврейської межі осілості. В подальшому на основі землеробських єврейських колоній вважалося створити Єврейську автономну республіку. А. Брагін навіть передбачив остаточну дату встановлення єврейської національної державності в Криму: в рік десятиріччя Жовтня, тобто в 1927 р.⁷⁹ У грудні цього року рішенням політбюро ЦК РКП(б) була утворена спеціальна комісія під керівництвом заступника голови наркомату СРСР А. Цюрупи. Ідею єврейського переселення в Крим підтримали єврейські секції РКП(б), вбачаючи в цьому шлях до відродження національного життя.

8 лютого 1924 р. на засіданні комісії А. Цюрупи було вирішено створити державний Комітет по земельному облаштуванню трудящих євреїв — КомЗЕТ⁸⁰. 12 лютого відбулося засідання КомЗЕТу (у присутності наркома землеробства Кримської АСРР У. Ібраїмова) на якому розглядалося питання про приведення до виконання постанови КомЗЕТу щодо надання для єврейської колонізації 40 тис. дес. землі в Криму. В ході засідання КомЗЕТ ухвалив наступне рішення: звернутися до РНК РСФРР з проханням ухвалити рішення щодо "надання КомЗЕТу на додаток до вже наданих ділянок загальною площею в 8 140 дес., ще 31 860 дес. зручної землі в Джанкойському й Феодосійському районах Кримської АСРР. Відбір ділянок пропонувалося покласти на комісію у складі представників КомЗЕТу, Наркомзему Кримської АСРР й Федерального комітету по земельним справам"⁸¹.

Проект комісії Цюрупи був дуже позитивно оцінений Л. Троцьким, Л. Каменєвим, М. Бухаріним, головою ЦВК СРСР М. Калініним, наркомом іноземних справ Г. Чичеріним, головою ВУЦВК Г. Петровським. Найбільш палким прихильником цього плану став голова Громадського комітету земельного устрою єврейських трудящих (ОЗЕТ), виходець з Криму Ю. Ларін (М. Лур'є). 2 червня 1924 р. він та його прибічники на засіданні

КомЗЕТу ухвалили рішення: "В якості районів поселення єврейських трудящих обрати в першу чергу вільні площі, що знаходяться в районі єврейських колоній на півдні України, а також Північний Крим"⁸².

Кримський проект мав й міжнародний аспект. Його підтримував й пропагував Г. Чичерін, вбачаючи в його реалізації велику можливість протистояти Великій Британії, позбавивши її престижу єдиної захисниці й покровительки євреїв. Єврейська колонізація Палестини в цей час за своїми темпами в чотири рази відставала від єврейського землеоблаштування в Росії. Більш того, саме в 20-х рр. розпочалася еміграція євреїв з Палестини. Так, наприклад, в 1928 р. звідти до Криму переселилося 100 євреїв, які організували комуну "Воля нова"⁸³.

На початку травня 1924 р. КомЗЕТ делегував до Сімферополя своїх представників А. Мережина та Ю. Гольде для вивчення умов для розміщення єврейських переселенців у північних районах Криму. 17 травня Мережин виступив на засіданні Кримського обкому з обґрунтуванням доцільності єврейської колонізації. За його доповіддю обком ухвалив постанову: вважати можливим розселити на вільних землях Кримської АСРР (50 тис. дес.) деякого контингенту євреїв⁸⁴.

Однак у ідеї єврейської Кримської автономії були й противники. До їх числа належали нарком землеробства Російської Федерації А. Смірнов, нарком юстиції України М. Скрипник, секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Але найпалкішим противником цієї ідеї був голова ЦВК Кримської АСРР Велі Ібраїмов, який розгорнув з керівництвом КомЗЕТа "кабінетну боротьбу". Час від часу вона переходила в гучні скандали, котрі потім обговорювалися на сторінках газет і з трибун різних громадських форумів. В. Ібраїмов наполягав на пріоритеті репатріації в Крим сотень тисяч татар, які виїхали до Туреччини та інших країн в ХІХ – на початку ХХ ст. та переселені на ПБК малоземельних кримськотатарських селян з гірських районів півострову. Голова Раднаркому Кримської АСРР О. Дерен-Айерли, якій палко підтримував намагання В. Ібраїмова зберегти кримські землі для татар, досяг домовленості з центральним урядом про перегляд травневого рішення Кримського обкому щодо влаштування євреїв. Він повідомив керівництво КомЗЕТу про те, що наркомат землеробства отримав наказ: у зв'язку з тим, що 200 тис. татар з Румунії й 200 тис. з Болгарії намагаються повернутися до Криму, приготувати землю для 100 тис. репатріантів-татар⁸⁵.

В жовтні 1924 р. в Криму знов перебував з інспекцією член КомЗЕТу Ю. Гольде. Після повернення до Москви він доповів власному керівництву про те, що в Криму є 2 230 780 дес. вільної придатної для землеробства землі, з якої місцева влада могла б виокремити 50 тис. дес. для колоністів євреїв, але деякі відповідальні особи висловлюються проти

єврейської колонізації. Зокрема, секретар обкому партії І. Носов заявив, про недоцільність розселення євреїв в Україні та Білорусі, оскільки устрій євреїв в Криму призведе до "негативних наслідків". Нарком землеробства У. Ібраїмов також заявив, що проект переселення євреїв з інших республік не може бути прийнятий, адже український Наркомзем налаштований проти устрою євреїв-переселенців в Україні. Голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов висунув більш серйозний аргумент: керівництво республіки не має вичерпних даних щодо наявності необхідної землі, а точні дані будуть отримані після міжселенного землеустрою, який планується завершити в 1926 р.⁸⁶

Зважаючи на доповідь Ю. Гольде, 6 грудня 1924 р. голова КомЗЕТу П. Смідович направив голові Президії ВЦВК М. Калініну службову записку, в якій зазначив, що незважаючи на неодноразові клопотання КомЗЕТу щодо надання Наркомземом Кримської республіки плану землеустрою трудящих євреїв в Криму, він не був наданий. Цей факт, за думкою Смідовича, міг призвести до дуже шкідливих політичних наслідків, адже це "підірве довіру широких єврейських мас та фінансових кіл західних країн до серйозності намірів радянської влади дійсно перевести євреїв на землі в Криму, дасть ворогам радянської влади за кордоном матеріал для розповсюдження брехні". Смідович вимагав, щоб Калінін "телеграфно запропонував Кримському ЦВК негайно виділити з земельного фонду 50 тис. дес. для того, щоб одразу ж приступити до рілля землі"⁸⁷.

12 грудня 1924 р. М. Калінін направив до Президії Кримської АСРР телеграму, в якій зазначалося: "Президія ВЦВК пропонує вам негайно розпорядитися щодо відводу 50 тис. дес. землі, необхідної для переселення євреїв. Президія ВЦВК пропонує наркому землеробства Криму не пізніше 1 січня надати особисто в КомЗЕТ план відведення землі"⁸⁸.

8 січня 1925 р. відбулося засідання президії КомЗЕТу, за участю У. Ібраїмова. На ньому розглядалося питання про план переселення 100 тис. євреїв в Крим. Його обговорення супроводжувалося величезними "склоками" між комзетівцями та представниками кримського уряду. Внаслідок обговорення було ухвалено "особливу думку" кримського наркома, про те, що "в Криму до закінчення проведення міжселенного землеустрою необхідно дуже обережно ставитися до ідеї переселення до півострову євреїв. Адже Наркомат землеробства ставить своїм першочерговим завданням устрій місцевого землеробського населення, його розселення з малоземельних, особливо тісних гірських районів до крупно земельних й тільки у подальшому вважає можливим використання того фонду, що залишиться для переселення"⁸⁹.

Невдовзі після того, як розпочалося переселення євреїв на півострів, місцевий уряд ухвалив рішення про відкрите протиборство вказівкам

Москви. 28 лютого 1925 р. було видано циркуляр, в якому зазначалося: "Зважаючи на непланове переселення, котре спостерігається, стихійного напливу до Криму з інших місцевостей СРСР переселенців, які без відома місцевих земельних органів вступають до сільськогосподарських колективів, отримують ділянки землі в оренду, ЦВК й РНК Кримської АСРР категорично забороняє надавати переселенцям землі у межах Криму". Передбачалося провести вивчення особового складу всіх артіль й надати відомості до Кримського Раднаркому для того, щоб виключити зі складу вказаних організацій осіб, які самовільно переселилися до Криму після 1 грудня 1922 р. (дата прийняття Земельного кодексу Кримської АСРР, в якому заборонявся будь-який самовільний в'їзд на півострів). Щодо євреїв-переселенців, то дозволялося переїжджати лише тим з них, хто мав спеціальні візи, видані КомЗЕТом, й їм відводилися чітко визначені земельні ділянки в Джанкойському районі, передані до юрисдикції КомЗЕТу. Після надходження на місце урядового циркуляру декілька сотень єврейських переселенців, які не являлися мешканцями Криму, позбавлялися членства в сільськогосподарських артілях та мали бути депортовані за межі Кримської АСРР⁹⁰.

Проведене обстеження показало, що більшість артіль й комун переселилися до Криму самовільно, без жодного дозволу земельних органів. В доповіді Комісії за наслідками обстеження підкреслювалось, що ставлення місцевого населення до цих єврейських переселенців крайне негативне й напружене. Комісія ухвалила рішення, що протягом 1925 р. немає можливості надати КомЗЕТу вже надані земельні ділянки, адже "бідніше селянство — особливо татарське — земельними ділянками не наділене. До закінчення землеустрою корінного населення слід категорично заборонити переселення до Криму"⁹¹.

Отримавши відомості про жорсткі вимоги Кримського ЦВК щодо переселення євреїв, секретар КомЗЕТу Мережін направив до Криму протест з вимогою скасувати рішення кримського уряду щодо заборони переселення євреїв й створити комісію, котра мала розв'язати спірні питання⁹².

КомЗЕТ доклав величезних зусиль для ухвалення Економічною нарадою при РНК РСФРР рішення про надання євреям 40 тис. дес. в степовій частині Криму. Це рішення, ухвалене 16 квітня 1925 р., мало одержати затвердження з боку Президії ВЦВК. Але голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов надіслав до Москви телеграму, в якій вимагав зняти це питання про землеустрій євреїв з порядку денного президії до приїзду представники кримського уряду, котрі повинні були відстоювати інтереси Кримської республіки.

15 червня відбулося засідання Раднаркому РСФРР, на якому були присутні голова РНК Кримської АСРР О. Дерен-Айерли й представник

Кримської АСРР при Президії ВЦВК Е. Шогу. Вони висловили рішучий протест проти ухвалення рішення, прийнятого на засіданні від 16 квітня. Дерен-Айерли намагався довести, що переселення євреїв недоцільно, зважаючи на план репатріації татар, котра повинна була ось-ось відбутися та першочерговою необхідністю насамперед надати землю малоземельному біднішим татарським селянам, які мешкали у гірських районах півострову.

Але всі зусилля уряду Кримської АСРР відстояти національні інтереси кримських татар щодо землекористування, зупинити посилення переселення представників інших національностей на півострові та їх впливу виявилися марними. Керівництво РНК РСФРР ухвалило постанову Економічної наради від 16 квітня 1925 р. й зобов'язало Наркомат землеробства Кримської АСРР не пізніше 1 липня 1925 р. передати у розпорядження КомЗЕТу, на додаток до вже виділених ділянок у 8 140 дес. ще 31 860 дес. придатної землі в Джанкойському й Феодосійському районах для розміщення до квітня 1926 р. єврейських переселенців з Білорусії⁹³.

КомЗЕТ, якій вирішив остаточно зламати будь-який супротив власним планам з боку Кримського уряду, спромігся винесення справи про єврейську колонізацію на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). 18 січня 1926 р. члени КомЗЕТу звернулися до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням "розв'язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому в автономну область". Для вирішення питання про землеустрій євреїв політбюро створило комісію, в яку увійшли секретар ЦК ВКП(б) Косіор, голова президії ВЦВК Калінін, голова КомЗЕТу Смідович, секретар КомЗЕТу Мережін. Вони підготували доповідь, на основі якої 18 березня політбюро ухвалило постанову, згідно з якою в Кримській АСРР треба було "тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення". Далі в постанові зазначалося, що трудящим євреям належало передати для сільськогосподарського використання вільні землі у Джанкойському і Євпаторійському повітах Криму й в Приазов'ї⁹⁴.

Завдяки невпинним "клопотанням" В. Ібраїмова 8 липня політбюро внесло до цієї постанови поправку: "Здійснити фактичне поступове бронювання земель для єврейського переселення в Джанкойському та Євпаторійському повітах при умові повного забезпечення потреб татарського й іншого місцевого кримського населення"⁹⁵. Тобто, якщо в першому варіанті директива про надання землі переселенцям була вираженою в категоричній формі, без жодної згадки про інтереси корінного татарського населення, то у другому, пом'якшеному, варіанті центральний уряд "згадав" про існування на півострові автохтонного

населення й інших етнічних меншостей.

15 червня 1926 р. президія ЦВК СРСР затвердила постанову, в якій схвалювався план КомЗЕТу про залучення протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей до сільськогосподарської праці. А 30 липня 1926 р. президією було ухвалено новий закон, згідно з яким північнокримські земельні угіддя переводилися у фонд Всесоюзного комітету з переселення⁹⁶.

Це рішення різко викликало обурення кримськотатарського керівництва. Курс уряду на єврейську колонізацію при існуванні малоземелля кримськотатарського селянства категорично відкидався. У вересні 1926 р. В. Ібраїмов закликав татар самочинно розселятися на вільних землях півострову. У відповідь Ю. Ларін звинуватив КримЦВК у захисті куркульських інтересів. На Всесоюзному з'їзді ОЗЕТ 16 листопада 1926 р. він закликав євреїв "шляхом організації масових єврейських поселень... створити в кінцевому підсумку у Північному Криму національну єврейську республіку". Його підтримав присутній на з'їзді М. Калінін⁹⁷.

18 лютого 1927 р. представник Кримської АСРР при президії ВЦВК звернувся до ЦВК СРСР з клопотанням щодо відміни тієї частини постанови президії ЦВК СРСР від 30 червня 1926 р., котра стосувалася Криму. Він зазначив, що ця постанова "руйнує всі плани Кримського уряду щодо внутрішнього розселення й переселення". Голова КомЗЕТу Смідович запропонував залишити клопотання Кримської АСРР без відповіді, адже це питання неодноразово розглядалося на засіданнях президії ВЦВК, з цього питання було схвалено декілька постанов і є спеціальний висновок про можливість переселення до Криму трудящих євреїв⁹⁸.

Це рішення не вдовольнило керівництво Кримської АСРР. Голова Кримського ЦВК В. Ібраїмов знову висловив протест. Він запропонував переселити на землі, призначені для єврейських переселенців у Джанкойському та Євпаторійському районах, 3,5 тис. татарських сімей з малоземельних гірських районів. Але партійна фракція президії ВЦВК визнала протест Велі Ібраїмова необґрунтованим.

У другій половині 1920-х років "Джойнт" вирішив зосередити власну увагу на розв'язанні питання створення єврейської державності переважно на території Росії. 31 грудня 1927 р. "Агро-Джойнт" підписав з радянським урядом новий трирічний договір (котрий невдовзі був продовжений до 1953 р.), згідно з яким "Агро-Джойнт" зобов'язувався надати уряду СРСР позику у 9 млн. доларів під 5% річних з 17-річним терміном погашення. Ще більша сума асигнувалася для безоплатної фінансової допомоги. Нова угода набула підтримку президента США Г. Гувера та банкіра Дж.Рокфеллера⁹⁹. Нема потреби пояснювати наскільки радянський уряд був заінтересований в отриманні подібних фінансових вливань.

В кінці 20-х років у зв'язку з Великою депресією, котра вразила світову економіку, обсяги фінансування кримського проекту з боку "Агро-Джойнта" були значно скорочені. Внутрішні й зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту вже в кінці 20-х років.

Не сприяли реалізації кримського проекту і внутрішні політичні й економічні чинники, зокрема згортання НЕПу та національна структура населення Криму. Майже 30 млн. фінансових дотацій "Джойнта" на 1927 р. викликали незадоволення місцевого населення, оскільки євреї на півострові становили лише 1% всього населення, причому з сільськогосподарським виробництвом було пов'язано лише 3 тис. євреїв¹⁰⁰.

Тим часом ОДПУ вивчало суспільні настрої в Криму з питання створення єврейських поселень. В зведеннях, котрі готувалися для Сталіна, зазначалося: "Переселення до Криму євреїв визиває невдоволення корінного населення (росіян і татар). Куркульські та заможні елементи, а подеколи й представники національної інтелігенції ще більш роздмухують неприязнь корінного населення до євреїв-переселенців, поширюючи чутки про те, що Крим невдовзі стане єврейською республікою (Джанкойський, Сімферопольський й інші райони). Антисемітизм має місце також серед радянських робітників, особливо татар". Повідомлялося також, що в Ялті група робітників вела систематичну антисемітську агітацію серед робітничого колективу під гаслом: "Бій жидів, комуністів й комсомольців", а деякі робітники піддавалися цій агітації¹⁰¹.

Робітники пов'язували питання єврейської колонізації з проблемами міжнародної політики. В Сімферополі, зазначало ОДПУ, робітники-залізничники, обговорюючи можливість нападу на СРСР з боку Англії, зазначали, що "старі червоноармійці воювати не бажають, бо вважають, що влада — єврейська й що вона піклується тільки про євреїв". В Бахчисараї секретар Едішельської сільради вів серед селян агітацію, використовуючи такий аргумент: радянська влада допомагає євреям при переселенні, відмовляючи іншим національностям*. В Феодосійському районі переселення 13 тис. єврейських родин до Криму, котре очікується, викликало невдоволення селян. У звіті ОДПУ зазначалося: "аналогічні антисемітські настрої мають місце в цілому ряді сіл Сімферопольського, Бахчисарайського й інших районів"¹⁰².

Постійні виступи голови Кримського ЦВК В. Ібраїмова проти

* Дійсно, клопотання російських та українських селян про переселення до Криму й на Кубань з Казахстану, котрі надходили до президії ВЦВК, ніколи не задовольнялися.

переселення на півострів єврейського населення й цілеспрямований захист інтересів кримськотатарського населення не могли не викликати роздратування у вищого партійного керівництва. "Справою" Ібраїмова зайнялась Центральна контрольна комісія ЦК ВКП(б). За її пропозицією 6 січня 1928 р. була створена комісія під головуванням наркома юстиції М. Янсона. До її складу увійшли голова Верховного трибуналу Я. Петерс та прокурор РСФРР М. Криленко. 20 січня 1928 р. в партколегії ЦКК був складений протокол: "Велі Ібраїмов, 1889 р. народження, з родини службовця. Освіти нижча. З 1924 р. голова ЦВК Кримської АСРР, кандидат в члени ЦВК СРСР. В березні 1927 р. отримав догану від партійної колегії ЦКК за невірне проведення директив обкому партії, безвідповідальні виступи у пресі з питань єврейської колонізації. В квітні — від партколегії ЦКК — догану за самовільне позбавлення від покарання завідомого шахрая Муслімова. В липні партколегія розглядала обвинувачення Ібраїмова у заступництві щодо куркульського елементу... Обвинувачується в ряді неприпустимих для членів ВКП(б) й представників влади дій". Комісія ухвалила: "Ібраїмова Велі негайно виключити з ВКП(б). Просити фракцію ВКП(б) в ЦВК СРСР, виходячи з матеріалів, котрі є у розпорядженні ЦКК, Ібраїмова Велі негайно виключити зі складу кандидатів у члени ЦВК"¹⁰³.

Після цього В. Ібраїмов був заарештований. ОДПУ інформувало Сталіна про те, що арешт Ібраїмова "викликав пошвавлені розмови серед всіх прошарків населення Криму. Серед татар переважають розмови про початок "наступу росіян на татар". Є випадки антисемітських виступів: "В цьому провиня лише євреїв". Велике невдоволення спостерігається серед татар, які навчаються (Кримський робфак, Татарський педагогічний технікум), татарської інтелігенції, торгівців"¹⁰⁴.

В липні 1928 р. було проведене обстеження партійної організації Кримської АСРР. Комісія ЦК ВКП(б) мала встановити причини, котрі викликали "можливість перебування на чолі кримського уряду В. Ібраїмова". Їй належало з'ясувати, чому "партійна організація, робітники й селяни не реагували на негативні події, що виявилися у зв'язку з процесом В. Ібраїмова". Відповідальний інструктор ЦК ВКП(б) М. Філатов, який очолював комісію, надав до оргбюро ЦК доповідь про підсумки обстеження. Він зазначав, що Комісія прийшла до висновку, що на політичні настрої впливав складний національний й соціальний склад населення республіки. Зокрема, зростання невдоволення в республіці Філатов пояснював історичними передумовами: тим, що в нещодавньому минулому революційний рух в Криму очолювали націоналісти, в тому числі такі відомі діячі як Хаттатов, Озенбашли, Чапчакчі, Ібраїмов та Муслімов, які склали "ядро Міллі-Фірка", і виступали за культурно-національну автономію Криму. Під час громадянської війни вони

орієнтувалися на Німеччину та Туреччину. I-й Установчий з'їзд рад у 1921 р. обрав до складу уряду Велі Ібраїмова, Умера Ібраїмова (нарком землеробства), Чапчакчі (нарком охорони здоров'я), Озенбашли (заступник наркому фінансів) та ін. Таким чином, за підсумком Філатова, радянська влада в Криму будувалася за безпосередньої участі націоналістичних діячів, які активно боролися з нею у період її становлення в 1918 р.

У доповіді також зазначалося, що попередній уряд Кримської АСРР майже нічого не зробив у сфері національної політики. Зокрема, були створені лише поодинокі ради національних меншостей, діловодство у районах розселення залишилося на російській мові. Крім того щодо німецького селянства припущена величезна помилка — переобкладення сільськогосподарським податком. Уряд й місцеві радянські органи не намагалися ізжити національну ворожнечу, й навіть нерідко розпалювали її, особливо у питанні про переселення до Криму євреїв. Як сам Ібраїмов, так й низка інших керівників проводили антиєврейську агітацію. Залучаючи до своїх груп нових прибічників з молодих татарських робітників, Ібраїмов та його прибічники твердили, що йде "євреїзація" Криму.

Комісія також встановила факти "викривлення класової лінії" при виборах до рад. По-перше, коли Кримський ЦВК відновлював у правах "лишенців", а, по-друге, коли "націоналісти Чапчакчі, Озенбашли на автомобілях Кримського ЦВК їздили по селах й агітували за обрання Ібраїмова, Баліча та інших". Підтримувало у перевибірчій кампанії В. Ібраїмова й духовенство, ратуючи за його обрання почесним членом сільради, тому, що він, власне, не комуніст, а мусульманин. Такі факти, зазначалося в доповіді, мали місце в Бахчисараї й Судаку.

За наслідками перевірки Комісія зробила невтішні висновки: "Ця практика закріпила економічні та політичні позиції куркульства, допомогла проникненню білогвардійських елементів до радянського й партійного апарату; а консолідація куркульсько-націоналістичних та білогвардійських елементів створювала благоприємні обставини для влади Ібраїмова й в цілому призвела до того, що об'єктивно кримські радянські органи опинилися в блоці з куркульсько-поміщицьким елементом й не тільки ігнорували інтереси республіканської бідноти, але й прямим образом попирали їх, дозволяючи терор й залякування".

Комісія поклала відповідальність за викривлення національної політики в Криму на партійні органи, зайняті груповою боротьбою між "правими" та "лівими". У доповіді говорилося: "ця боротьба заслоняла собою все, супротивники дискредитували друг друга, вербували союзників. За свідченням комсомольця Халут-Февзі, Ібраїмов казав йому: "Якщо ти бажаєш євреїзації, то будь лівим, а якщо хочеш мати татарський Крим, то будь правим". Групова боротьба впливала на добір партійно-радянських кадрів, загострюючись під

час перевиборів до сільради. Боротьба обкому з Ібраїмовим прийняла потворні форми, дійшло до того, що секретар обкому Петропавловській підготував телеграму до ЦК про необхідність зняти Ібраїмова, оголосивши її на засіданні бюро обкому й більшістю голосів телеграма була ухвалена та надіслана до ЦК. І тут же Ібраїмов склав іншу телеграму — на ім'я Сталіна, і на засіданні бюро її ухвалила меншість, але її також надіслали до Москви".

Як встановила комісія, в партійній організації автономії відбувся розкол за національною ознакою. Так званий "російській партійний актив" не вважав себе відповідальним за те, що відбувалося в республіці. Увійшла до вживання назва "татарській сектор в партії". В цьому "секторі" багато хто був пов'язаний з націоналістичним рухом. У комісії склалося враження, що російським комуністам, які розглядалися місцевим населенням як такі, що "прибули", немає жодної справи до "татарського сектору". Після процесу Ібраїмова "ліві", які вважали себе інтернаціоналістами, торжествували — адже вони перемогли. На цьому ґрунті поширюються голоси: добити "правих", вигнати "правих" з партії, "віддати під суд" й т.ін. "Праві" ж були зовсім дезорганізовані процесом над Ібраїмовим¹⁰⁵.

1 серпня 1928 р. Оргбюро ЦК розглянуло питання про роботу Кримської партійної організації. Відповідальний інструктор ЦК Філатов знову вказував, що в Кримській АСРР політику направляли діячі "Міллі-Фірка", а переселенню євреїв заважав особисто Ібраїмов та його прибічники. Він підкреслював: "коли націоналісти зрозуміли, що керівництво ЦК РКП(б) у питанні єврейської колонізації не піде на компроміс, вони звернулися до закордонного центру "Міллі-Фірка", котрий знаходився в Туреччині, й отримали директиву — "Переселенню євреїв не перешкоджати"¹⁰⁶.

Під час обговорення доповіді Філатова секретар ЦК РКП(б) В. Молотов визнав головною помилкою кримської партійної організації нерозв'язаність аграрного питання. Він звинуватив кримських комуністів в тому, що за всі роки існування радянської влади в Криму місцевим урядом так нічого й не було зроблено для "виривання економічного коріння старого поміщицького, куркульського господарства".

Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли наголошували на принципових розбіжностях у політичних питаннях з бюро Кримського обкому партії. Їх заява була розглянута на спільному засіданні ОК та ОКК від 3 лютого 1926 р., яке винесло рішення: "1. Відкомандирувати з Криму І. Фірдевса* ... 2. Звільнити з посади Дерен-Айерлі, як фактичного

* Ісмаїл Фірдевс — з початку 20-х років він очолював "Мусульманське бюро", а потім Татарське бюро при Кримському обкомі партії.

та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходи щодо партійного перевиховання Велі Ібраїмова"¹⁰⁷. За підписом секретаря обкому С. Петропавловського постанова Кримського обкому РКП(б) була надіслано до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння з боку опозиції щодо "обкомівській лінії" в Криму продовжувалося й в подальшому. Воно призвело до відкликання наприкінці 1927 р. секретаря обласного комітету С. Петропавловського у розпорядження ЦК, а потім — до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, звинуваченого у багаточисельних політичних гріхах.

Ухвалення постанови ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. "Про роботу Кримської партійної організації" звинуватило Кримський обком у викривленні класової лінії, й сприяло розгортанню нової хвилі політичних репресій в Криму — організації політичних "показових" процесів проти видатних представників національного руху, колишніх членів партії "Міллі-Фірка".

Якщо на початку 1920-х рр. репресій зазнали представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції та учасниках революції і громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані. Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молода "поросль", котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з місцевих комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій. До того дещо схований супротив коренізації, який йшов від "страждаючої" великодержавним шовінізмом російської частини кримського партапарату, тепер набув величезних масштабів й під гаслом "боротьби з буржуазним націоналізмом" став дуже поступово згортати "некеровану" кампанію коренізації.

¹ Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923. — М., 1990. — С. 66.

² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997. — С. 333.

³ Державний архів Автономної Республіки Крим. (Далі: ДААРК). — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 50.

⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 105.

⁵ ДААРК — Ф. —Р. 652. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 19.

⁶ Там само. — Арк. 20; Красный Крым. — 1921. — 14 ноября.

⁷ История Крыма. — Симферополь, 1993. — С. 7.

⁸ ДААРК. — Ф. —Р. 151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 174.

⁹ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 16.

¹⁰ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — Симферополь, 1957. — С. 279.

- ¹¹ Отчёты Крымского ЦИКа, Совнаркома, наркоматов и госучреждений Крымской ССР III Всекрымскому съезду Советов. — Симферополь, 1923. — С. 51–52.
- ¹² ДААРК. — Ф. —Р. 652. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 27–30.
- ¹³ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 334.
- ¹⁴ ДААРК. — Ф. —Р. 151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 172.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 2. — Арк. 1, 6, 7, 9.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 329.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 53.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 32.
- ¹⁹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Голод в Крыму (1921–1923). // Клио. — Симферополь. — 1995. — № 1–4. — С. 35; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 337.
- ²⁰ Крымское экономическое совещание. Отчёт Совету Труда и Оборона на 1-е апреля 1922 г. — Симферополь, 1922. — С. 16; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 337.
- ²¹ ДААРК. — Ф. —Р. 151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 173; Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 206, 210.
- ²² Там само. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 469.
- ²³ Там само. — Спр. 113. — Арк. 46–46 зв.
- ²⁴ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 137; Очерки по истории Крыма. — Ч. 3. — С. 30.
- ²⁵ Красный Крым. — 1922. — 6 августа.
- ²⁶ ДААРК. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 210 (Витяг з щодобового зведення ЧК від 3 березня 1922 р.).
- ²⁷ Там само; ДААРК. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 46 (Витяг з щодобового зведення ЧК від 13 березня 1922 р.).
- ²⁸ Правда. — 1922. — 18 февраля.
- ²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі: ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1304. — Арк. 6–27.
- ³⁰ ДААРК. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 139.
- ³¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 355.
- ³² Там само. — Спр. 1. — Арк. 124.
- ³³ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 35.
- ³⁴ Там само. — Ф. Р-151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 112.
- ³⁵ Там само. — Спр. 79. — Арк. 155.
- ³⁶ Там само. — Ф. Р.662. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 208.
- ³⁷ Красный Крым. — 1923. — 27 июля.
- ³⁸ ДААРК. — Ф. Р.652. — Оп. 1. — Спр. 757. — Арк. 20.
- ³⁹ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 137.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Касьянов Г. В., Марочко В. И., Мовчан О. Н., Ткачёва Л. И. Крымская АССР: 20-е – 30-е годы (исторический очерк). // Препринт № 8. — К., Институт истории Украины, 1989. — С. 2.
- ⁴² Зарубин В. Г., Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 38.

- ⁴³ ДААРК. — Ф. —Р. 460. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 10 зв.
- ⁴⁴ Красный Крым. — 1921. — 9 лютого.
- ⁴⁵ Там само. — 4 сепня.
- ⁴⁶ ДААРК.- Ф. —П. 1.- Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 35.
- ⁴⁷ Там само. — Ф. —Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1–2.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 2.
- ⁴⁹ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, Крымиздат, 1964. — С. 39.
- ⁵⁰ Надинский П. Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 153.
- ⁵¹ ДААРК. — Ф. —П. 150.- Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 42-46.
- ⁵² Там само. — Арк. 46.
- ⁵³ Там само. — Спр. 288. — Арк. 1.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 41-41 зв.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 285. — Арк. 26 зв.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 47. — Арк. 126–128
- ⁵⁷ Там само. — Ф. —Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 991-А. — Арк. 16.
- ⁵⁸ Там само. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 36.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 47. — Арк. 30.
- ⁶⁰ Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). — Симферополь, 1999. — С. 17-18.
- ⁶¹ Там само. — С. 121.
- ⁶² ДААРК. — Ф. —П. 20. — Оп. 3. — Спр. 28. — Арк. 35.
- ⁶³ Там само. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 532. — Арк. 4.
- ⁶⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 25.
- ⁶⁵ Бюллетень Крымского ЦСУ. — 1925. — № 5. — С. 22.
- ⁶⁶ Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). — Симферополь, 1999. — С. 20
- ⁶⁷ Озенбашлы А. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. Из истории трагедии татарского народа. — Симферополь, 1997. — С. 49.
- ⁶⁸ ДААРК. — Ф. 20. — Оп. 3. — Спр. 47. — Арк. 156-157.
- ⁶⁹ Ланда Р. Г. Ислам в истории России. — М., 1995. — С. 223.
- ⁷⁰ Брошеван В. Татары в Крымской АССР. 1921–1941 гг. Хроника в документах и материалах. — Симферополь, 2005. — С. 16.
- ⁷¹ Брошеван В. М., Чёрная В. Г. Крым в составе Украины. — Кн. 1. Крым. 1921–1991гг. Историко-документальный очерк. — Симферополь, 1999. — С. 22.
- ⁷² ДААРК. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 358. — Арк. 8–16, 41.
- ⁷³ Там само. — Спр. 329. — Арк. 24.
- ⁷⁴ Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. — Симферополь, 1929. — С. 94
- ⁷⁵ ДААРК. — Ф. —П. 1. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 3–6.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. —Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 7–10 зв.
- ⁷⁷ Первомайский А. И. Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 288.

⁷⁸ Там само. — С. 288–291.

⁷⁹ Чеботарёва В. Г. Социальные противоречия национальной политики в Крымской АССР в 1920-е годы. // Вопросы истории. — 2006. — № 12. — С. 28.

⁸⁰ Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянській Україні. // Крим в історичних реаліях України. Матеріали наукової конференції "Крим в історичних реаліях України. До 50-річчя входження Криму до складу УРСР". — К., 2004. — С. 289.

⁸¹ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 28.

⁸² Даниленко В. Вказ. праця. — С. 290.

⁸³ Там само. — С. 292.

⁸⁴ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 28.

⁸⁵ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 1235. — Оп. 119. — Спр. 76. — Арк. 4.

⁸⁶ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 28.

⁸⁷ ДАРФ. — Ф. 1235. — Оп. 119. — Спр. 76. — Арк. 3.

⁸⁸ Там само. — Арк. 2.

⁸⁹ Там само. — Арк. 8.

⁹⁰ Там само. — Оп. 120. — Спр. 25. — Арк. 40.

⁹¹ Там само. — Арк. 45.

⁹² Там само. — Арк. 54.

⁹³ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця — С. 32.

⁹⁴ Даниленко В. Вказ. праця. — С. 291.

⁹⁵ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 33.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Первый Всесоюзный съезд ОЗЕТ в Москве. 15-20 ноября 1926 г. Стенографический отчёт. — М., 1927. — С. 67–68.

⁹⁸ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 33–34.

⁹⁹ Даниленко В. Вказ. праця. — С. 292.

¹⁰⁰ Там само. — С. 293.

¹⁰¹ "Совершенно секретно": Луб'янка — Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). — Т. 5. — С. 330.

¹⁰² Там само. — С. 478.

¹⁰³ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 35.

¹⁰⁴ "Совершенно секретно": Луб'янка — Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). — Т. 6. — М., 2002. — С. 69.

¹⁰⁵ Чеботарёва В. Г. Вказ. праця. — С. 36–37.

¹⁰⁶ Там само. — С. 38

¹⁰⁷ ДААРК. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.